

RÉSZRENDSZERVÁLTOZÁS AZ ÖSSZETETT MONDATOKBAN

HAADER LEA

A Magyar nyelv történeti nyelvtanának (TNyt.) új eredményei közül az összetett mondatok részrendszerében a kései ómagyar korban bekövetkezett változásokat szeretném most némileg megvilágítani. Két ok miatt választottam ezt a témát. Az első az, hogy talán túlságosan hangsúlyozzuk, hogy a nyelvi szintek közül a legkevésbé változékony mondattani rendszer a korai ómagyar korra már készen állt. A másik pedig, hogy Benkő Lorándnak, a magyar nyelvtörténet kiváló ismerőjének a történeti nyelvészet elvi alapjait tárgyaló művében (Benkő 1988, 53) az alábbi mondatot olvastam: „A magyar mellérendelt összetett mondatok sorában a kapcsolatos, ellentétes, választó és magyarázó mondatfajták között valószínűleg utolsónak alakult ki a **következtető mondat.**” (Az én kiemelésem.) Ez – a TNyt. után már tudjuk – nem így történt. A következőkben – egyes általánosabb jellegű kérdések érintése után – azt szeretném bizonyítani, hogy az oksági mondatok részrendszerét (s a rendszerkapcsolatok következtében az összetett mondatok egész rendszerét) késői korban, még a XVI. században is éri változás, és hogy ennek a rendszerben bekövetkezett változásnak nem a következtető mondatok jelentették az utolsó állomását.

A nyelvi változások problémakörével, a különféle elméleti keretekkel, amelyekben ezek vizsgálhatók (vagy vizsgálhatónak tűnnek), a szinkronia és a diakronia rendszerfogalmával stb. az utóbbi néhány évtizedben számos tanulmány foglalkozott részletesen vagy érintőlegesen, így Telegdi 1967; Herman 1967; Károly 1972 és 1980; Cherubim 1975 (benne főként Coseriu, Kiparsky, Closs Traugott, Labov); Ebert 1978; Benkő 1988; Behrens 1989; Wolf 1990; Szemerényi 1992; legújabbban Kiss Jenő a készülő egyetemi jegyzet kéziratában. (A felsorolás természetesen csak töredékes.)

A kurrensnek mondható elméletek közül a TNyt. leírása keretétül a strukturális-funkcionális felfogást választotta. A nyelvi változások regisztrálását különböző korokból származó igen részletes szinkrón metszetek egymásra vetítésével próbálja elérni. Így lehetségessé válik – igaz, több lépésben –, hogy (1) a nyelvi szabályrendszer különböző elemei közötti összefüggéseket is vizsgálni lehessen, továbbá (2), hogy két egymástól időben elválasztott állapotban a rendszer azonos elemeinek változásait, módosulásait is le lehessen írni (vö. Herman 1967, 157). A TNyt. az egyes szinkrón metszetek leírásakor (a szinkrón metszeteket persze történeti szempontból „vastag szinkroniaként” értelmezve) törekedett arra, hogy a megfelelő kor nyelvállapotának minél részletesebb és pontosabb képét adja. Így aztán szívesen vesszük Leila Behrens biztatását arra nézve, hogy más elméleti keretben dolgozó kollégáink is hasznosnak és felhasználhatónak ítélik majd A magyar nyelv történeti nyelvtanát: „In diesem Fall (a

ítélik majd A magyar nyelv történeti nyelvтанát: „In diesem Fall (a történeti nyelvészet-ről, annak tárgyáról, módszereiről, elméletéről van szó) scheint die Kluft zwischen verschiedenen Schulen oder zugespitzt gesagt zwischen „Empiristen“ und „Formalisten“, welcher Provenienz auch immer, wenigstens bezogen auf das Ergebnis „Grammatik einer Sprache X“ in einer Hinsicht überbrückbar zu sein: wenn die Grammatik „gut“ geschrieben ist, also empirisch abgesichert, egal ob „beobachtungsadäquat“ oder „beschreibungsadäquat“, ist sie für jeden Linguisten wertvoll, der sich im theoretischen Rahmen auskennt und dafür interessiert” (Behrens 1989: 1).¹ Mivel a metszetek évszázadokat fognak át, bizonyos apróbb mozgások a rendszerben már egy-egy korszakon belül is érzékelhetők. Egyes nyelvi elemek, szerkezetek gyakoribbá vagy éppen ritkábbá válnak, felfutnak, eltűnnek, vagy megváltozott funkcióban jelennek meg; lexikai vagy szintaktikai szinonímák, nyelvi variánsok harca figyelhető meg a műfajok, illetőleg nyelvterületek között. (Az ómagyar korban például: vonatkozó *hogy* → általános *hogy*; időhatározói *ha* → feltételes *ha*; igeneves szerkesztésmód → mellékmondatos szerkesztésmód; hasonlító kötőszók váltakozása műfajok szerint (is); palatális hangrendű utalószók sokasága a veláris hangrendűek mellett feltehetőleg területi jellegzetességként stb.) Mindezek a szinkronia és diakronia bizonyos fokú egybekapcsolódására mutatnak rá. Ezeket a mikroszkopikus mozgásokat (amelyek bármely kor nyelvhasználatában jelen vannak, mivel a kommunikációhoz kapcsolódnak) két oldalról is lehet szemlélni: a diakronia oldaláról mikrodiakroniaként (Károly Sándor kifejezésével), a szinkronia felől pedig a szinkronia dinamizmusát látva benne, azaz dinamikus szinkroniaként (vö. Károly 1980).

A rendszerkapcsolatokat figyelembe véve ilyen mikrodiakronikus mozgások mutathatók ki a kései ómagyar korban az összetett mondatok területén is. A rendszer fogalmát – a vastag szinkroniához hasonlóan – szintén némileg megváltozott jelentésben alkalmazzuk. El kell tekintenünk ugyanis a rendszer homogenitásának kívánalmától. Amit – pl. a kései ómagyar korban – szükségszerűen egyetlen rendszer elemeiként kell számba vennünk (mert pl. egy kódexen belül megjelenő nyelvi jelenségekről van szó), adott körülmények között a szöveg hagyományozódás korabeli módjai és úzusa miatt heterogén részrendszerek (nyelvterületi, időbeli) „egyvelegét” tartalmazza. Ilyen nyomokra utal pl. a *mené* ‘mennyi’ igen archaikus kötőszó, amely ebben a tovább nem ragozott alakjában és fokhatározói szerepben az összes ómagyar emlékekben csupán egyetlen zsoldtárvers-adatban fordul elő – ez azonban négy kódexből is adatolható. Ez a négy breviáriumi típusú kódexünk (AporK. 107, DöbrK. 181, KeszthK. 271, KulcsK. 248 – tehát koraiak és késeiak egyaránt vannak közöttük) nyilván egymás, illetőleg egy közös ős másolata, szövegátvétele útján jutott hozzá a zsoldtárvers ilyen fordításához s

¹... úgy tűnik, hogy a különböző iskolák – sarkítva: az „empiristák” és a „formalisták” – közötti szakadék (legyen bármilyen eredetű is) egy „X nyelv nyelvtanának” eredményére nézve legalább egy szempontból áthidalható: ha a nyelvten „jól” van megírva, azaz empirikusan alátámasztva, mindegy, hogy „megfigyelésközpontú” vagy „leírás-központú”, bármely nyelvész számára értékes, aki az elméleti keretben kiismeri magát, és az iránt érdeklődik.

benne az említett kötőszó említett funkciójához. Így fordulhat elő, hogy a kolofon tanúsága szerint éppen legfiatalabb kódexünkben (KulcsK.) találunk olyan archaikus jelenségeket (többet is! pl. *-ból/-ből* rag teljesebb alakja), amelyek minden valószínűség szerint hiányoztak már a korabeli nyelvi rendszerből. Kénytelenek vagyunk tehát elfogadni a rendszer meglévő heterogenitását; ha nem: olyan feladat előtt állunk, mintha három-négy ismeretlent kellene egyetlen megadott egyenletről kifejtteni.

Az oksági viszonyú mondatok (tagmondatgyüttesek) grammatikai megjelenési formái (és itt szigorúan grammatikai keretek között maradunk) a mai magyarban alá- és mellérendelő típusú mondat szerkezetekben jelenhetnek meg:

1. az ok-okozati viszony

alárendelésként a mellékmondat–főmondat sorrendű okhatározói mondatokban (amiből kitetszik, hogy alárendelésben a mellékmondat tartalmazza az okot, és hogy a tagmondatsorrend ezekben az esetekben releváns): *Mivel itt a március, megérkeztek a fecskék;*

mellérendelésként a következtető mondatokban: *Itt a március, tehát megérkeztek a fecskék.*

2. az okozat–oki viszony

alárendelésként a főmondat–mellékmondat sorrendű okhatározói mondatokban: *Megérkeztek a fecskék, mert itt a március;*

mellérendelésként a magyarázó mondatokban: *Megérkeztek a fecskék, hiszen itt a március.*

Ugyancsak hasonló szerkesztésbeli párt alkotnak a Rácz Endre által fonák okságnak (is) nevezett

3. megengedő mondatok (alárendelés): *Bár itt a március, nem érkeztek meg a fecskék;*

megszorító utótagú ellentétes mondatok (mellérendelés): *Itt a március, de nem érkeztek meg a fecskék.*

(Nem mentesek az oksági kapcsolatoktól a feltételes és a következményes mondatok sem, ezek azonban a vizsgált szempontból most nem érdekesek, keletkezésüket másfajta változások irányították).

Mielőtt belefogunk abba, hogy az oksági viszonyú mondatok legkorábbi leltárát felvegyük, különbséget teszünk a viszony és annak grammatikailag is megjelenő formája között. Különböző nyelvek mondattörténete igazolja, hogy a parataxis megelőzte a hypotaxist. Az összetett mondatok elsődleges megjelenési formái a mellérendelők voltak, olyanok, amelyek két előzménymondatnak viszonyító eszközök nélküli egymás mellé állítása révén keletkeztek, és amelyekben a tagmondatok egymáshoz való viszonyára csupán azok tartalmából és a beszédszituációból lehetett következtetni. A két tagmondat közötti leggyakoribb viszonyok egyikeként az időbeli kapcsolatra utalót

találjuk. A többszöri időbeli kapcsolatból fejlődő okság az egész nyelvtörténet folyamán természetes és „bejáratott” változás-fejlődésvonal, ezért az egymás mellé állított tagmondatok között egészen bizonyosan oksági viszonyok is megjelentek. Megjelentek, de csak a tagmondatok jelentésviszonyaiból kifejezhetően, implicit módon. A mellérendelés altípusaiban ma is gyakoriak a grammatikai kötőelem nélküli megvalósulások (asyndeton): *Én gürcölök, ő lógatja a lábát. Nem bántalak, a gyerekem vagy* stb. A kötőszós formák később a meglévő logikai viszonyok grammatikalizálódása által keletkeztek. Az okságot csupán tartalmi viszonyként felmutató tagmondat-együtteseket most nem veszem fel a leltárba, holott jól tudom, hogy léteznek. Egy-egy típus kialakulását a specifikus kötőszókészlet kifejlődéséhez kötöm, hogy a fejlődésvonalak tisztábbak legyenek (ezzel egyben a mellérendelés nagy „fregolija”, az és kötőszó is kiesik).

A korai ómagyar kor szövegemlékeiből kimutatható oksági viszonyú tagmondat-együttesek a következők:

1. Ok-okozati viszony grammatikailag is jelölt változataira nincsen adat. Valószínűsíthető azonban, hogy a *mert* kötőszós változatnak léteznie kellett. A *mert* kötőszóvá válásának menete ugyanis a vonatkozó névmási kötőszók fejlődésvonalával párhuzamos, ebben pedig elől álló tagmondat élén szerepel a *mert* előzménye: *Miért [‘amiért’] bántottad, szomorú ~ Miért bántottad? Szomorú → Mert bántottad, szomorú.*
2. Okozat–oki viszony: 3 adatban; ezek közül a KTSz. adata nagyon töredékes, de biztosan ez a viszony („[n]e fellen tahat...[me]rt scent le-luc...”); az ÓMS. mondatának a kérdő, illetőleg vonatkozó névmások alaki homonímiája miatt kérdő értelmezése is számba jön az oksági viszony mellett („*Sydou myth thez turuentelen / fyom merth hol byuntelen*”); végül a KT. mondata egészen kétségtelen, bár az okságnak egy olyan lazább viszonyát jeleníti meg, amelyet ma magyarázónak szoktak ítélni: „*Ez o3 ýften ... quit scephem nem illehet. mert ha ýften ev num uolna ... benne býnut lelhetnénc*”.
3. A harmadik típus, a fonák okság *de* kötőszós mellérendelő változatban adathozható: „*Hadlaua choltat terumteve iftentvl. ge feledeve*” a HB.-ből; „*Tuled ualmun de num ualallal*” az ÓMS.-ből.

Ha a mai és a korai ómagyar korra felvázolt rendszert egymásra vetítjük, látszik, hogy az ok-okozati, illetőleg az okozat–oki viszonyban az alárendelő változatok vannak meg elsődlegesen, és a mellérendelő változat hiányzik, míg a fonák okságban fordított a helyzet, itt az alárendelő változat nincs meg. Az ekkor még hiányzó típusok keletkezéstörténete érdekes összefüggéseket mutat meg. A lazább oksági viszonyok grammatikalizálódása, a mellérendelő változatok keletkezése a speciális kötőszókészlet kialakulásának bizonyossága szerint az ok-okozati csoportban indult meg, mégpedig a következő mondatok elkülönülésével. A tagmondatsorrend a változás megindulása szempontjából döntő: a két tagmondatot viszonyító eszközök közül ugyanis a kötőszó

alárendelésben mindig a mellékmondatban – jelen esetben az első tagmondatban – helyezkedik el, míg mellérendéskor a viszonyító elem mindig a második tagmondat sajátja. (A kivételt jelentő páros kötőszók oksági viszonyban nem fordulhatnak elő.) A következtető mondatok kötőszókészletének kialakulásában főleg okhatározószók (*azért, annak okáért*), időhatározószók (*tehát*; a fent emlegetett idő \rightarrow ok \rightarrow „post hoc, ergo propter hoc” – változásvonalnak is megfelelően), továbbá módhatározószók (*így, ezenképpen* stb.) vettek részt. A kötőszóvá válás fázisaihoz tartozik itt a hangsúlyviszonyok fokozatos megváltozása – sokszor összefüggésben szórendi változásokkal (pl. egy fókuszban álló határozószó kikerül onnan), majd végső lépésként következik be az alapszófajból viszonzószóvá válás, a szófajváltás. (Ami persze nem jelenti azt, hogy az adott lexéma minden előfordulása szófajt vált. Előzményszófajok \rightarrow következményszófajok: határozószók és kötőszók élnek a korban egymás mellett.) Mivel az előadás tárgya inkább a szóban forgó változásfolyamatok mozgása, magukról a kötőszókról itt csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy közülük az okhatározószóból keletkezettek sorában legfontosabb a kései ómagyarban az *azért*. A kódexeken kívül a missziliseknek is legfőbb következtető kötőszavuk: 1479–1490: „Jgken fogada hogh eremesth therekeedikbenne minden Jo veghre, *azerth* tugyad býzonýal hogh vgýan Jththen výtsegraddon zolonk kýrlnak Ew felseekeenek” (KLev. 2.). Az időhatározó-szóból keletkezett *tehát*-ot kötőszóként a JókK.-ból adatolja az EWUng. Általánosan használt kötőszóvá azonban csak jóval később, a XVII. századra válik. Természetesen számos egyéb következtető kötőszó is fejlődött a kései ómagyar kor folyamán, köztük egészen sajátosak is (ilyen pl. a Huszita Biblia mesterséges alakulata, az *és úgy, az itaque* tükörfordításaként).

A okozat-ok viszonyú csoport mellérendelő változatának, a magyarázó mondat-típusnak a megjelenése csak fáziskéséssel követte a következtető mondatok kialakulását. A késelem okát ismét csak a tagmondatrendben kereshetjük. Mivel a kötőszó pozíciója az alá- és a mellérendelő változatban egyaránt a második tagmondatba esik, hiányzott a kényszer a magyarázó változat saját kötőszókészletének kifejlesztésére, minden további nélkül megfelelt a korábban lazább és szorosabb okságban egyaránt alkalmazott *mert*. A speciálisan magyarázó kötőszók kiinduló szófajai is különböznek a következtetőétől: előzményként módosítószó (partikula) (az *ugyanis* esetében), illetőleg főmondati funkciójú ige (a *hiszen*-nél) szerepel. A kései ómagyar korban azonban ezek a szófajváltó folyamatok éppen hogy csak megkezdődnek. A *hiszem* > *hiszen* változás olyan devalválódási folyamat volt, amely a kései ómagyarban még nem eredményezett egyértelmű, alaki változást is felmutató kötőszót. A mindenhol idézgetett, a kötőszósághoz legközelebb álló adat: „ýewel velwńk, *hýzem* ýob hogý egy nemzethnek Izraelben legý atýa” (JordK. 348) még átmeneti állapotot, úton levést mutat. A *hiszen* majd csak a középmagyarban válik magyarázó kötőszóvá, de ott is csak igen lassan (vö. Papp 1998).

Mint láttuk, a fonák oksági csoport elsődleges változata a mellérendelő volt. Ehhez fejlődött hozzá az alárendelő változat: a megengedő néven ismert mondattípus. A

megengedőket a sajátos jelentéstartalmúak közé szokás sorolni, azonban ennek a csoportnak három másik tagjánál feltűnően fiatalabbak (a feltételes, következményes és a hasonlító mondatok a korai ómagyarból dokumentálhatók, tehát keletkezésük már az ősmagyarra tehető). A megengedők bonyolult és komplex jelentésviszonyokat fejeznek ki (a fonák okságon kívül sok mást is, pl. ráhagyást), s kötőszókészletük is ennek megfelelően heterogén. Mintha a nyelvrendszerben jelen levő, megfelelő szabad kapacitásokat kötötte volna le ez az eszközkészlet. A kötőszók között van főmondatból keletkezett (*jöllehet*), feltételes és időhatározói mondatok felől érkezett (*ha ...is, holott*), szembeállító ellentétes kötőszó átértékelődésével létrejött (*pedig*) – hogy csak néhányat említsünk. Talán tanulságos a *holott* nyelvrendszerbeli mozgásait megemlíteni. Morfológiai felépítése is mutatja, hogy locativusi irányú helyhatározói kötőszónak keletkezett, ezt a funkciót azonban a *hol* már jobbra lefedte: a *holott* helyhatározói kötőszóként nem gyökeresedett meg. A hely → idő változásvonalnak megfelelően időhatározói kötőszó lett belőle, de – az adatok arra utalnak – nem általánosan elterjedve (erre már ott volt a *mikor*), hanem bizonyos kódexekhez (nyelvterületekhez?) kötve (ilyen volt pl. a DöbrK.). A *holott* így nagyon hamar megjelent az időhatározóból keletkezett megengedő kötőszók sorában, ahol végre nyugalmat talált. Ez az egész folyamat egyetlen nyelvi korszakon, a kései ómagyaron belül zajlott. (Magának a funkcióváltásnak a végbemenetele azonban természetesen nem jelenti azt, hogy például a középmagyarban ne találkoznánk még helyhatározói vagy időhatározói funkciójú *holott* kötőszóval.) A megengedő mondatok kialakulásának folyamata szintén nem záródik még le a kései ómagyarban, bőven belenyúlik a következő korszakokba.

Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk: Az okságot kifejező tagmondat-együttesek grammatikai formáinak alá- és mellérendelőre való elkülönülése a következő mondatokkal indult meg, a magyarázók csak késéssel követték őket, funkcionális szükségszerűségük ugyanis alig volt. Ami a magyarázó mondatípust létrehozta, az a rendszernek a szimetriára való törekvése, a rendszerkényszer. A következő mondatok kialakulásával ugyanis az ok-okozati viszonyban már kétfajta konstrukció – egy alárendelő és egy mellérendelő – állt a nyelv rendelkezésére. Mivel ezáltal az oksági viszonyú mondatok rendszerének egyik sarka megbillent, a nyelv a magyarázó mondatok létrehozásával újra helyreállította az egyensúlyt az okozat-ok sorrendüekben is. Ugyancsak létrejöttek az alá- és mellérendelő formák, megtörtént a szerkesztésmód szerinti elkülönülés a fonák okságot kifejező mondatcsoportban is, azzal a különbséggel, hogy itt a mellérendelő mondatforma mellé keletkezett az alárendelő változat.

Eddig tartott a változások tényeinek megállapítása. Tisztában vagyok persze az- zal, hogy a nyelvi változást vizsgáló kutatások itt nem állhatnak meg, ennél nehezebb kérdésekre is választ kellene adniuk, keresniük a változások kiváltó okait is. Az ún. belső okot itt valószínűleg a rendszerkapcsolatokban lehet megnevezni. A külső ok(ok) felderítése ennél fogósabb feladat. A változások adekvát magyarázatainak csaknem a lehetetlent súroló nehézségeire számos, a nyelvi változások általános problematikájával foglalkozó hazai és külföldi tanulmányban történik utalás. Közülük most Károly Sán-

dort idézem: „Mivel a nyelvi változásban a szituatív értelmezéseknek és átértékeléseknek fontos szerepük van, az okok kutatásában a nyelvtörténész helyzete majdnem hogy reménytelen, éppen ezek komplexitása és későbbi szemmel nem ellenőrizhetősége miatt. Jobb, ha nem ringatjuk magunkat illúziókban. Ez a pesszimizmus persze az oknyomozásra vonatkozik. A változás tényei ettől függetlenül megállapíthatóak, természetesen a régi nyelvemlékek számától és terjedelmétől, valamint feldolgozásuktól függően” (Károly 1972: 123–4).

Az ómagyar kor összetett mondatainak változásaiban a rendszer szimmetriára való törekvését láttuk, amely mondatípusok kettéválását: ugyanazon tartalmi-logikai viszonyoknak alá- és mellérendelő grammatikai formában való megjelenését eredményezte. A nyelvhasználatban azonban nem különülnek el ilyen tisztán a típusok. Élőnyelvi szövegek laza okságot tartalmazó (magyarázó) mondataiban többnyire a *mert* kötőszót lehet hallani, de egyáltalán nem ritka a *mert hiszen* együttes használata sem; a megengedő kötőszós tagmondategyüttesek főmondatába szinte rendszeresen bekerül a megszorító ellentétes kötőszó (*Bár rossz idő lesz holnap, de mégis elmegyünk hegyet mászni*); s előfordulnak okhatározó-következtető kontaminációk is: *Mivel nem kapott kölcsönt, tehát nem tudta felépíteni a házáat*. Érdemes lesz a továbbiakban vizsgálni, hogy ezek a jelenségek milyen mértékben vannak jelen pl. a középmagyar és az újmagyar korban, s hogy terjedő tendenciát mutatnak-e napjainkban. Ha így lenne, azt mutatná, hogy a nyelvi rendszer ómagyar kori csuszamlása a nyelvhasználók számára nehez(ebb)en követhető distinkciókat hozott létre, mint amilyeneket a kommunikáció jóváhagy, s hogy a nyelvhasználat – ha csak részlegesen is – mintegy reorganizációval válaszol rá. Maga az a tény, hogy rendszerbeli változások ennyire késői nyelvtörténeti korban mennek végbe, mutathatja a változásoknak – még ha azok rendszerbeliek is – inkább periférikus jellegét. Más oldalról viszont rendkívül figyelemreméltó, hogy hasonló változások más nyelvekben, pl. a németben is megtörténtek. Az 1470–1650 közötti időszak szintaktikai változásai között írják le olyan kötőszók keletkezését, amelyek a mi változásainkhoz hasonló jellegűek: „Mit *wan* (< mhd. *wande*) konnten mhd. begründende Haupt- und Gliedsätze eingeleitet werden. Bei Luther setzte bereits eine Differenzierung derart ein, daß *denn* im Hauptsatz und (*die*)*weil* im Gliedsatz gebraucht wurde” (Schildt 1976: 145). A jelenséget és okait érdemes tehát szélesebb idő- és areális keretekben is vizsgálni.

IRODALOM

- Behrens, Leila 1989: *Textanalyse und Sprachwandel*, Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris, Peter Lang.
- Benkő Loránd 1988: *A történeti nyelvtudomány alapjai*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1991, 1992, 1995: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I, II/1, II/2*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Cherubim, Dieter (Hrsg.) 1975: *Sprachwandel. Reader zur diachronischen Sprachwissenschaft*, Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- Ebert, Robert Peter 1978: *Historische Syntax des Deutschen*, Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.
- Herman József 1967: A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 155–168.
- Károly Sándor 1972: Nyelvtörténet és kommunikáció, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 8, 119–31.
- Károly Sándor 1980: Hozzászólás a „Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz, in Imre Samu, Szathmári István, Szüts László szerk.: *A magyar nyelv grammatikája = Nyelvtudományi Értekezések* 104, 41–53.
- Kiss Jenő (évszám nélkül): *A nyelvi rendszer diakroniája*, Kézirat.
- Papp Zsuzsanna 1998: *Hiszen tallózni jó!*, in Hajdú Mihály, Keszler Borbála szerk.: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, 150–154.
- Rácz Endre 1961: Az azért kötőszó használata régebbi kódexeink következtető mondataiban, *Magyar Nyelv* 57, 435–42.
- Rácz Endre 1963: A magyar nyelv következtető mondatainak története a XVI. század elejéig, *Néprajz és Nyelvtudomány* 7, 19–29.
- Schildt, Joachim 1976: *Abriß der Geschichte der deutschen Sprache*, Berlin, Akademie-Verlag.
- Telegdi, Zs[igmond] 1967: Struktur und Geschichte: zur Auffassung ihres Verhältnisses in der Sprachwissenschaft, *Acta Linguistica Hungarica* 17, 223–43.
- Wolff, Gerhart 1990: *Deutsche Sprachgeschichte*, Tübingen, Francke Verlag.